

Nodira NORTOYEVA,
Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi
E-mail:nodiran@mail.ru
Tel:(90) 268 20 37

PhD, dotsent M. Ishanjanova taqrizi asosida

EXPRESSION OF PRIMARY PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE FRENCH LANGUAGE

Annotation

This article deals with the formation of primary phraseological units and their transposition schemes in French. Based on examples, it is explained how phraseological units represent a complete form of primary phraseological units and serve as the basis for the formation of secondary phraseological units.

Key words: phraseology, phrases, primary transposition, primary phraseology, secondary phraseology, derivatives.

ВЫРАЖЕНИЕ ПЕРВИЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье речь идет о формировании первичных фразеологизмов и их схемы транспозиции на французском языке. На основе примеров объясняется, как фразеологизмы представляют собой законченную форму первичных фразеологизмов и служат основой для образования вторичных фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеология, словосочетания, первичная транспозиция, первичная фразеология, вторичная фразеология, дериваты.

FRANSUZ TILIDA BIRLAMCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING IFODALANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada fransuz tilida birlamchi frazeologik birliklarning yasalashi hamda ularning transpozitsiyaviy sxemalari haqida so'z boradi. Frazeologik birliklar birlamchi frazeologik birliklarning tugal shakli ekanligi, u ikkilamchi frazeologik birliklarning hosil bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qilishi misollar yordamida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birikmalar, iboralar, birlamchi transpozitsiya, birlamchi frazeologik birliklar, ikkilamchi frazeologik birliklar, derivatlar.

Kirish. Ma'lumki, frazeologik birliklar til qurilishining lug'at bosqichiga mansub ikkinchi lisoniy birliklar bo'lib, nominativ va signifikativ vazifa bajaradi, ba'zan esa gaplar shaklida ham keladi[1]. Ushbu birliklarning tuzilishi va mohiyati jihatdan o'ziga hosligi sababli tilshinos olimlarning tadqiqot ob'ekti bo'lib kelmoqda. Aslida frazeologik birliklarning shakllanishi ikki bosqich va uning ikkita kichik turi bilan ifodalanadi, shundan kelib chiqadiki, leksik-semantik va frazeologik darajadagi transpozitsiya bosqichlari soni mos keladi, lekin kichik turlari soni mos kelmaydi. Bunday xulosa frazeologik va leksik birliklarni shakllanishini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki bu turli sathda birliklar tizimli (sistemali) shakllanishga egaligini ko'rsatib turadi.

Mavzuga oid abiyotlar tahlili. Fransuz tilidagi frazeologik birliklarning tahlili shuni ko'rsatadiki, iboralar asosan transpozitsiyaviy sxemalar bo'yicha amalga oshiriladi. G. Sokolova fransuz tilida frazeologik birikmalar yasalishi haqida gapirib, o'z ishlarida birlamchi va ikkilamchi darajali transpozitsiyani sxemalar asosida keltirgan[2]. Ushbu sxemadan ishimizda foydalanish o'rinni bo'ladi. Birinchi darajali transpozitsiyada FS belgisi o'zgaruvchan birikmani belgilaymiz, FSi esa frazeologik birlikdir. Ikkinchi darajali transpozitsiyada FS1 asl birlamchi frazeologik birlik, F1S2 esa ikkilamchi frazeologik birlikni ifodalaydi. F va S belgilari mos ravishda asl va uning derivatlarini shakli va mazmunini ifodalaydi.

Fransuz tilidagi birlamchi ibora yasalishi uchun xos bo'lgan asl va hosila birliklar shaklining o'zgaruvchanligi sxemadagi F belgisining saqlanishida aks etadi. Birikmaning bir darajadan boshqasiga o'tishida S mazmuni bildiruvchi belgi 1 (S1) ko'rsatkichini oladi, bu o'zgaruvchan birikmani frazeologik birikmadan ajratib turadigan farqlarni ko'rsatadi. Ikkilamchi transpozitsiya paytida asl frazeologik birlikning shakli o'zgaradi ya'ni F → Fi, mazmun esa Si → S2 ga aylanadi. O'zgaruvchan birikmalar va frazeologik birliklar komponent so'zlarning o'xshashlaridan iborat. Frazeologizatsiya jarayonida Mokienko ta'kidlaganidek, "jonli nutqda og'zaki va nominal komponentlar majmui birinchi navbatda cheklanganligi" va qo'shimcha ravishda qo'llanmaning bo'limlaridan biri bo'lgan sifatdoshlarni qo'shamiz. ularning tanlanishi va o'zgaruvchanligini o'rganishga bag'ishlangan. Frazeologik birliklar tarkibiy qismlarining bu xususiyatlari maxsus tahlilni talab qiladi, chunki transpozitsiyaning har bir bosqichi va kichik turi frazeologik birliklarning ma'nosi va tuzilishi bilan, demak, ularning tarkibiy qismlari bilan bevosita bog'liqdir, chunki "frazeologik birlik komponentlarining tarkibini aniqlash. birlik, mohiyatan, frazeologik birlikning o'zi ta'rifi"[2,40b]

Tadqiqot metodologiyasi. Frazeologik tizimning rivojlanishi va boyitishi murakkab va ko'p qirrali jarayon ekanligini ta'kidlab, birlamchi transpozitsiya jamiyatning barcha sohalarida hayot sharoitlari bilan u yoki bu tarzda bog'liq bo'lgan juda yorqin va ifodali o'zgaruvchan birikmalarni tanlashni o'z ichiga olishini qo'shimcha qilish mumkin[3].

Birlamchi transpozitsiya deganda frazeologik bo'lmagan xarakterdagi o'zgaruvchan birikmalarni (va jummalarni) frazeologik birliklarga va ayni paytda transpozitsiyaning kichik turiga o'tkazish orqali bilvosita nominatsiya birliklarini shakllantirish jarayoni tushuniladi. Birlamchi transpozitsiya mexanizmi asl o'zgaruvchi birikmaning, gapning semantik yoki semantik-sintaktik qayta konstruksiyasidan iborat bo'lib, bunda yangi shakllanishlar asl tuzilishini saqlab qoladi. Masalan, "être sur les dents" o'zgaruvchan birikmasi ikki qiymatli frazeologik birlik negizida "tishlarni ustida bolmoq" deb so'zma so'z tarjimasini beradi hamda quyidagi ma'nolarni bildiradi: a) charchagan bo'lmoq, holdan toygan bo'lmoq, b) butun vaqtini ish bilan o'tkazmoq. Ushbu ibora etimologiyasini kuzatsak, 1611 yili paydo bo'lgan "adent" termini bilan bog'liq, xususan bu so'z "être face contre terre" ya'ni "erga yuzi bilan bo'lmoq" ma'nosini anglatib, yuqoridagi birikmamizni birinchi ma'no'si-charchagan bolmoq shundan kelib chiqqan[9]. Lug'atlarda être inquiet, être en alerte, être sur le qui-vive kabi sinonimlari ham keltirilgan. Shuni aytish mumkinki, o'zgaruvchan birikma va frazeologik birlik o'rtasidagi asosiy farq ularning semantikasida namoyon bo'ladi, asl nuxsaning shakli derivat shaklidan farq qilmaydi.

Tahlillar va natijalar. Birlamchi transpozitsiya jarayonida o'zgaruvchan birikmaning semantik o'zgarishi va yagona semantik yaxlitlik hosil bo'lishi hisobiga asl o'zgaruvchi birikma frazeologik tabiatning barqaror obrazli birikmasiga aylanadi. Aynan birlamchi transpozitsiya tilning aksariyat frazeologik birliklari - barqaror obrazli birikmalarning shakllanishiga olib keladigan eng universal jarayondir.

Agar boshlang'ich birikmalardagi kategorik o'zgarishlar har doim ham tizimli xususiyatga ega bo'lmasa, birlamchi transpozitsiyadagi semantik o'zgarishlar muntazamlik bilan tavsiflanadi. Ko'pgina birlamchi frazeologik birliklarning ma'nolarini taqqoslash birlamchi transpozitsiyada tur va uyali transpozitsiya kabi shakllarni aniqlash imkonini beradi. Aspektual transpozitsiya tashqi ko'rinishida farq qiluvchi birlamchi fe'l frazeologik birliklarining korrelyativ juftliklari mavjudligini anglatadi, ammo aspekt tushunchasi "faqat harakatning mukammalligi yoki nomukammalligini ifodalash bilan cheklanib qolmasligi kerak". Ushbu yondashuvning kengligi nafaqat mukammal yoki nomukammal harakatni, balki ushbu harakatlarning turli bosqichlarini ham nomlaydigan og'zaki frazeologik birliklarni tur transpozitsiyasi sifatida tasniflash imkonini beradi. Shunday qilib, être aux anges "baxtiyor bo'lmoq", ne pas être dans son assiette "o'zini noqulay his qilmoq" (holat) — être à la bouffe "kech qolmoq", être sur la brèche "qiyin holatda ham g'ayrat bilan ishlamoq" (harakat) misolida holat belgisi harakatning belgisiga qarama-qarshi qo'yilgan. Zamonaviy fransuz tili nafaqat bunday semantik qarama-qarshilik imkoniyati bilan, boshqa shakllarda aspektual transpozitsiyaning mavjudligi bilan ham tavsiflanadi. Shunday qilib, prendre de la bouteille yoki avoir de la bouteille frazeologik birikmasi vinoni saqlanishiga ishora bo'lib, ko'chma ma'nosida u holatni anglatadi - "qarimoq" (odam haqida), "yoshi o'tgan sari tajribasi oshish". Qarish (vieux) tushunchasi bilan semantik bog'liq bo'lgan harakatning to'liqligi prendre un coup de vieux "-vieillir soudainement-"qarib ketish" kabi og'zaki nutqdagi birlik bilan ko'rsatiladi:

Lorsque nous rencontrons quelqu'un que nous avons perdu de vue depuis des années, nous avons parfois l'impression qu'il a pris un coup de vieux ; nous avons parfois, au contraire, l'impression qu'il n'a pas changé. Impression fallacieuse – la dégradation, secrète, se fraye d'abord un chemin à travers l'intérieur de l'organisme, avant d'éclater au grand jour.

(Michel Houellebecq, La carte et le territoire, 2010, pages 232-233)

Bugungi kunda uning analogi «passer de mode» modadan qolmoq, eskirmog mavjud [10]. Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, frazeologik birliklarning o'ziga xos qarama-qarshiligi fransuz tilining ibora shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Birlamchi transpozitsiyaning yana bir keng tarqalgan shakli bu asosan substantiv frazeologik birliklarni qamrab oluvchi ichki transpozitsiyadir. Ba'zi frazeologik birliklar o'zgaruvchan birikmalar asosida hosil bo'ladi, ular majburiy ravishda o'zaro birlashtiruvchi bitta komponentni tarkibida bo'ladi, bu esa ichki transpozitsiya sifatida belgilanishga olib keladi. Masalan, un coup de main « yordam », un coup d'oeil « nazar », coup de foudre « bir ko'rishda muhabbat », coup de chapeau «ta'zim», coup de feu «o'q otilishi», coup de tête «o'ylanmagan qaror», coup de fil «telefon chaqirig'i» va hokazo. Hozirgi fransuz tilida bu tipdagi frazeologik birliklar ko'p.

O'zgaruvchan birikmalarning frazeologik birliklarga o'tishini amalga oshirishda semantik jihat asosiy hisoblanadi, shu sababli ushbu birikmalardagi transpozitsiyaning individual bo'lgan ichki shakllari birlamchi transpozitsiyaga xosdir. Yuqoridagi misollarda ko'rgan transpozitsiyaviy shakllarning mavjudligi ushbu jarayonning tartibligini, uning tizimligini tasdiqlaydi va o'zgaruvchan birikmalarni qayta shakllanish holati frazeologik leksika rivojlanishining asosiy tendentsiyalarini ko'rsatadi. Frazeologik ibora shakllanishining birinchi bosqichi birlamchi transpozitsiya bilan, ikkinchi bosqichi esa ikkilamchi transpozitsiya bilan bog'lagan holda aytishimiz mumkinki, ular ierarxik korrelyatsiyaga ega va semantik jihatdan xilma-xil bo'lgan frazeologik birliklar yagona transpozitsion jarayonga birlashadi. O'z navbatida, frazeologik birliklarning bosqichlari va funksional xususiyatlarini aniqlashdan maqsad, frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyati kommunikativ yaxlitlikning semantik elementini ekanligini ko'rsatib berishdadir.

Ikkilamchi transpozitsiya deganda bir leksik-grammatik sinfga mansub birlamchi frazeologik birliklarning boshqa sinfga o'tishi sababli ikkilamchi frazeologik birliklar shakllanishi jarayoni tushuniladi. Ya'ni avvaldan mavjud bo'lgan ko'chma ma'noli bilvosita nominativ birliklar asosida yangi bilvosita nominativ birliklarning hosil bolishidir[4].

Ikkilamchi transpozitsiyada asl birikma strukturasi saqlashi yoki o'zgartirishi bilan birga semantik-sintaktik qayta quriladi. Masalan, verser des larmes de crocodile (timsoh ko'z yoshlarini to'kmoq) – les larmes de crocodile, «biron narsa ilinjida yig'lamoq»- «yolg'on ko'z yosh»; être fauché (o'rilgan bo'lmoq) – fauché, «puli yoq bo'lmoq» - «pulsiz, kambag'al»; casse-pied - casse-pieds, "singan oyoq" - "zararkunanda"[5].

Fransuz frazeologiyasida birlamchi frazeologik birliklar asosida ikkilamchi frazeologik birliklarning shakllanish jarayoni yetarlicha yoritilmagan. Buning asosiy sababi, o'zgaruvchan fraza va birikmalarning frazeologizatsiyalanishi (iboraga aylanishi) bilvosita nominativ birliklarini shakllantirishning asosiy usuli sifatida ko'rib chiqilgan[6]. Bu o'rinda ikkilamchi frazeologik birlik deb, semantik va sintaktik o'zgarishga qodir bo'lgan frazeologik birliklar aytiladi. Bundan tashqari, ikkilamchi transpozitsiyaning konversiya, elliptik va derivatsion kabi shakllardagi farq mavjudligini S. Ballining fikrlari ham tasdiqlaydi: "... har bir tilning o'ziga xos transpozitsion shakllari mavjud bo'lib, ular kategoriyalarni belgilashda muhim mezon bo'lib xizmat qiladi"[7].

Frazeologik birlik bu birlamchi frazeologik birliklarning tugal shakli bo'lib, u ikkilamchi frazeologik birliklarni hosil bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Avval semantik-sintaktik transformatsiyasi jarayonida murakkab birlik FB1 ni hosil bo'lishini e'tirof etgan holda, yuqorida aytilgan ikkilamchi transpozitsiyaning shaqllari quyidagi sxemalar asosida ko'rsatib berish mumkin: Elliptik transpozitsiya quyidagi sxema bo'yicha amalga oshiriladi: FS1 – E → F1S2 (bunda E belgisi ikkinchi darajali frazeologik birliklarni yasashda frazeologik birliklarning ellips komponentidir), konversiya: FS1 → F1S2, derivativ konversiya esa: FS1 + suff.→ F1S2[2,33b]

Birlamchi transpozitsiyaning o'ziga xos tomonlari quyidagilar:

- o'zgaruvchi birikma va frazeologik birlikning shakliy o'ziga xosligi;
- asl va hosila birliklarining bir xil funksional sinfga xosligi;
- asl va hosilalar o'rtasidagi semantik shakllanish munosabati mavjudligi.

Bundan farqli ravishda, ikkilamchi transpozitsiya quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- asl va hosila frazeologik birliklar o'rtasidagi formal farq (konversion transpozitsiya bundan mustasno);
- birlamchi va ikkilamchi frazeologik birliklarning turli funksional sinflarga xosligi;
- birlamchi va ikkilamchi frazeologik birliklar ortasidagi semantik shakllanish munosabati.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, ulardagi xususiyatlardan ko'rinib turibdiki, birlamchi va ikkilamchi transpozitsiyalar a va b bo'limlarda bir biridan farq qiladi. Lekin ular c bo'limda o'zaro o'xshashdir, chunki ularning boshlang'ich va hosilalari

semantika nuqtai nazaridan o‘zaro bog‘liqdir. Frazеologik birliklar shakllanishining birinchi bosqichi bilan nazariy jihatdan bog‘liq bo‘lgan birlamchi transpozitsiya asl frazeologik birliklarning muhim qatorini qamrab oladi.

Ikkilamchi transpozitsiya, shakllari jihatidan birlamchiga qaraganda ko‘proq tarqalgan bo‘lib, boshlang‘ich birliklarning cheklangan miqdorida - odatiy frazeologik birliklarga tarqaladi. Birlamchi transpozitsiyadan farqli o‘laroq, bu bir leksik-grammatik sinfdan ikkinchisiga o‘tish natijasida ushbu maqomni olgan ikkilamchi frazeologik birliklar mavjudligining mumkin bo‘lgan bosqichidir, chunki ikkilamchi transpozitsiya uchun birlamchi frazeologik birliklarning nisbatan kichik guruhigina boshlang‘ich (original) vazifasini bajaradi.

Ma‘lum so‘z turkumlariga oid so‘z yoki birliklar hamda ikkilamchi frazeologik birliklarning transpozitsiyasi haqidagi ma‘lumotlarni solishtirsak, leksik-semantik sathda frazeologik birliklarining transpozitsiyasi bilan parallel holda ketmasligini ko‘rish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Sh. Rahmatullayev. Xozirgi adabiy o‘zbek tili. –T., 2006, 418-bet
2. G. Sokolova. Sostav komponentov frazeologicheskix edinits fransuzskogo yazika. – S., 1994, 32-bet
3. B. Serebrennikov. K probleme tipov leksicheskoy ii grammaticheskoy abstraksii. –M., 1955, 55-bet.
4. V. Teliya. Vtorichnaya nominatsiya i ego vidi. –M., 1977, 129-betlar
5. Le petit Larousse. –Paris, 2000,293-bet
6. A. Nazaryan. Frazеologiya sovremennogo fransuzskogo yazika.- M., 1976, 5-bet
7. Sh. Bally. Obshaya lingvistika i voprosi fransuzskogo yazika. –M., 1955, 130-bet.
8. Nortoeva Nodira Muhammadaliyevna. (2023). Communicative-pragmatic direction in the study of phraseological units and their derivatives in French and Uzbek. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH <https://gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/1526>
9. <https://www.expressio.fr/expressions/etre-mettre-sur-les-dents>
10. https://fr.wiktionary.org/wiki/prendre_un_coup_de_vieux